

ŽMOGAUS TEISIŲ IR TEISINĖS VALSTYBĖS KONCEPCIJA BALTARUSIJOS TEISINĖJE SISTEMOJE

Sergej Artūrovič Kalinin

Baltarusijos valstybinis universitetas, Minskas
Namų adresas: Moskovskaja g. 17, b. 805, Minskas, Baltarusija

Pateikta 2000 m. rugsėjo 21 d.

Parengta spausdinti 2000 m. gruodžio 15 d.

Recenzavo Lietuvos teisės universiteto Teisės fakulteto Teisės filosofijos katedros vedėjas doc. dr. A. Vaišvila ir šio fakulteto Tarptautinės teisės ir Europos Sąjungos teisės katedros vedėjas doc. dr. S. Katuoka

S a n t r a u k a

Straipsnyje aptariama žmogaus teisių ir teisinės valstybės koncepcija kaip dviolika metų teisinės doktrinos turinys, taip pat teisinės problemos, kylančios Baltarusijos jurisprudencijai įtraukus šią koncepciją į šalies teisinę sistemą. Ši koncepcija, pakeisdama iki tol teisinėje doktrinoje vyravusį teisinį pozityvizmą, lemia nūdienos Baltarusijos Respublikos teisinės reformos pagrindines kryptis, kiek ta reforma nukreipta įgyvendinti minėtą koncepciją Baltarusijos sąlygomis. Šia linkme pertvarkant konstitucinę šalies sistemą, įsteigtos Konstitucinio Teismo ir Prezidento institucijos, atitinkamai pakoreguota visų kitų valstybės institucijų paskirtis ir kompetencija, imtasi priemonių kurti teisinės valstybės ekonominius pagrindus bei pilietinę visuomenę, pagrįstą nuosavybės formų įvairove ir lygybe, verslo laisve, nuosavybės neliečiamumu; taip pat vykdoma teisinio išsilavinimo ir teisinio švietimo reforma.

Svarbiausia teisinės valstybės sukūrimo prielaida laikoma atitinkamai orientuota teisinės sąmonės pertvarka – visuotinis įsitikinimas, kad teisės viešpatavimas – tai veiksminga žmogaus teisių saugos priemonė.

Vieną demokratinės visuomenės raidos požymių laikomas jos gebėjimas sukurti teisinę valstybę ir įgyvendinti žmogaus teisių koncepciją. Tai skatina išsamiau pažinti šias teorijas, jų galimybes. Žmogaus teisių koncepcija, susiformavusi Vakarų Europoje kaip tam tikra neteisinė kategorija, tapo galiojančios pozityviosios teisės vertės nustatymo kriterijumi. Tačiau galima manyti, kad ši koncepcija nepajėgi būti vieninteliu kriterijumi, kuriuo vadovaujantis galima nustatyti, ar pozityvioji teisė atitinka tam tikrus visuotinius interesus. Pozityvioji teisė visada bus traktuojama atsižvelgiant į ją aiškinančio subjekto politinius ir kitus interesus. Pasaulio praktika žino nemažą pavyzdžių, kai pagrindiniai žmogaus teisių koncepcijos teiginiai taikomi vienoms valstybėms ir netaikomi kitų valstybių atžvilgiu.

Gnoseologijos požiūriu žmogaus teisių ir teisinės valstybės koncepcija iškyla kaip tam tikra teisinė doktrina, kaip mokslinių žinių apie valstybę ir teisę visuma. Teisinė doktrina lemia pozityviosios teisės ir kitų teisinės sistemos elementų turinį ir yra suprantama kaip visuma vyraujančios gyventojų dalies pažiūrą į tuos gamybos, valdymo santykių reguliavimo būdus, kuriuos ta visuomenės dalis laiko teisingais, teisėtais bei tikslingais.

Paprastai visuomenėje vyrauja dvi doktrinos: viešpataujanti, kurios teiginiai įtvirtinti teisinėje sistemoje, ir kita doktrina, kuri yra visiškai priešinga viešpataujančiajai. Mūsų požiūriu, būtent teisinė doktrina yra vienas iš tų sistemą kuriančių veiksnių, kurie užtikrina teisinės sistemos vientisumą, kad ji neprieštarautų bei atitiktų visuomenės poreikius. Esant prieštaravimui tarp visuomenėje pripažįstamos teisinės doktrinos ir pozityviosios teisės, teisinė sistema nepajėgia kokybiškai funkcionuoti.

Pažymėtina, kad teisinė sistema kaip visuma elementų, reguliuojančių svarbiausius visuomeninius santykius, siekia būti tiksli ir neprieštaringa. Teisės moksle ši sistema dažniausiai apibrėžiama remiantis „teisės sistemos“ ir „teisės aktų sistemos“ sąvokomis. Todėl staiga pakeisti teisinės sistemos turinį neįmanoma dėl daugelio jos struktūrinių elementų (teisės sistemos, teisės aktų sistemos, teismų ir teisėsaugos sistemų, teisinės sąmonės ir kt.).

Prieš paskelbiant žmogaus teisių koncepciją vyraujančia teisine doktrina, lemiančia Baltarusijos teisinės sistemos raidą, buvo pripažįstamas teisinis pozityvizmas, besiremiantis marksizmu–leninizmu, proletariato diktatūros bei valstybės interesų viršenybe, ir kita. Būtent šie principai lėmė Baltarusijos teisės sistemos turinį. Deklaracijos dėl Baltarusijos valstybės suvereniteto priėmimas lėmė oficialų teisinės doktrinos pakeitimą; vėliau tai įtvirtinta ir Konstitucijoje. Baltarusijos Respublikai iškilo problema įgyvendinti žmogaus teisių koncepcijos teiginius nacionalinėje teisinėje sistemoje ir užtikrinti, kad galiojančios teisės normos atitiktų šią doktriną.

Pirmas bandymas įgyvendinti žmogaus teisių doktriną buvo Baltarusijos Respublikos teismų reformos koncepcijos [1, p. 270], kuri nubrėžtų pagrindinius teismų sistemos, teismo proceso (teisenos), teisingumo ministerijos bei prokuratūros reformų kryptis, sukūrimas. Iš dalies buvo užsimenama ir apie būtinybę reformuoti materialinę teisę. Tačiau didžioji dalis pagrindinių koncepcijos teiginių leidžiant įstatymus nebuvo įgyvendinti. Pavyzdžiui, priimant įstatymą „Dėl Baltarusijos Respublikos prokuratūros“ nebuvo atsižvelgta į siūlymus atsisakyti prokurorinės priežiūros funkcijos. Priimant įstatymą „Dėl teismų santvarkos ir teisėjų statuso Baltarusijos Respublikoje“, buvo atsisakyta įsteigti apeliacinę instanciją, keturių grandžių teismų sistemą; pristabdytas teisės normų, susijusių su prisiekusiųjų teismo įvedimu, įgyvendinimas. Pirmajame Baltarusijos teisėjų suvažiavime buvo pažymėta, kad daugelis koncepcijos teiginių neatitinka praktinių teismų sistemos reikalavimų. Nepaisant to, pati reforma turėjo lemiamą reikšmę nustatant teismų, teisingumo ministerijos, prokuratūros pertvarkymo kryptis. Faktiškai ši koncepcija buvo pirmasis aktas, kuriuo remiantis žmogaus teisių ir teisinės valstybės koncepcijos buvo įtrauktos į Baltarusijos teisinę sistemą. Atsisakymą įgyvendinti kai kurias koncepcijos nuostatas galima aiškinti tuo, kad tos nuostatos neatitinka Baltarusijos situacijos, pavyzdžiui, bandymas įtraukti į Baltarusijos teisinę sistemą, priklausančią romanų–germanų teisės šeimai, anglosaksų teisinės sistemos teiginius.

Antroji žmogaus teisių ir teisinės valstybės koncepcijų įgyvendinimo kryptis buvo konstitucinė reforma, naujų institucijų (Prezidento, Konstitucinio Teismo) sukūrimas ir jau esamų kompetencijos pakeitimas. Be to, įgyvendinti teisinės valstybės ir valdžių padalijimo koncepciją visada sunku. Pavyzdžiui, valdžios institucijų 1994–1996 m. santykiai parodė, kad Konstitucijoje ir kituose norminiuose teisės aktuose yra nemažai spragų ir prieštaravimų. Siekiant juos pašalinti, buvo organizuotas referendumas dėl tam tikrų Konstitucijos pataisų ir papildymų. Po šio referendumo Prezidentas tapo valstybės vadovu, Ministras Pirmininkas – vykdomosios valdžios vadovu, o vienu rūmų Parlamentas perorganizuotas į dviejų rūmų.

Trečiaja žmogaus teisių ir teisinės valstybės koncepcijos įgyvendinimo kryptimi galima laikyti civilinių įstatymų leidybos reformą. Šios reformos tikslas – sukurti ekonominius teisinės valstybės ir pilietinės visuomenės pagrindus, įtvirtinant nuosavybės formų lygiateisiškumą, verslo laisvę, nuosavybės teisių neliečiamybę ir kita. Šiam tikslui įgyvendinti buvo priimta daugybė norminių aktų, reguliuojančių civilinę apyvartą. Paskutiniu metu priimti Civilinės teisės, Žemės teisės, Darbo teisės, Muitinės ir kitų teisių kodeksai, be to, prasidėjo civilinių ir ūkinių įstatymų peržiūra ir konsolidacija. Pavyzdžiui, priimtas Baltarusijos Respublikos Prezidento dekretas Nr. 11 „Dėl ūkio subjektų veiklos valstybinio registravimo ir likvidavimo įstatymų sutvarkymo“ tapo pagrindu pakeisti 16 teisės norminių aktų.

Nepaisant to, įvairių ūkio subjektų nuosavybės formų lygybė nebuvo pasiekta: valstybiniai juridiniai asmenys reguliariai gauna dotacijas, daug kontroliuojančių institucijų, daugeiui ūkinės veiklos rūšių nustatytos privalomos licencijos, juridiniai asmenys gali užsiimti tik tokia veikla, kuri tiesiogiai nurodyta jų įstatuose, didelės turto dalies (žemė, įmonės...) apyvarta ribojama, daug žinybinių norminių aktų, kurie dažnai prieštarauja vienas kitam, nenustatytas įvairių valstybinių institucijų leidžiamų norminių aktų santykis. Pavyzdžiui, pagal Civilinio kodekso 1137 straipsnį taikytini tik tie įstatymai ir Vyriausybės nutarimai, kurie neprieštarauja šiam kodeksui.

Reikia pripažinti, kad fiziniai ir juridiniai asmenys vis aktyviau gina savo teises. Pavyzdžiui, vienoje Konstitucinio Teismo išvadų (1998 01 23) buvo suformuluotas valstybės institucijų atsakomybės už žalą, kuri yra padaroma piliečių teisėms priėmus teisės aktą, kuris vėliau buvo pripažintas nekonstituciniu, principas.

Ketvirtoji žmogaus teisių koncepcijos įgyvendinimo kryptis yra susijusi su visuomenės teisinės sąmonės ir teisinio išsilavinimo bei auklėjimo reforma. Tuo tikslu įkurtas Respublikinis teismo, prokuratūros ir kitų teisėsaugos institucijų darbuotojų kvalifikacijos kėlimo institutas; planuojama įkurti juridinę kolegiją, kuri rengtų asmenis su viduriniu teisiniu išsilavinimu, tikrinamos ir vertinamos nevalstybinėse mokymo įstaigose rengiamų teisininkų žinios, į mokymo planus ruošiamasi įtraukti žmogaus teisių kursą. Tačiau pagrindinė Baltarusijos gyventojų problema – jų teisinėje sąmonėje vyraujantis nihilistinis požiūris į teisę.

Jau devinti metai Baltarusijos Respublikos teisinėje sistemoje stengiamasi realizuoti žmogaus teisių koncepciją ir kurti teisinę valstybę. Būtina pabrėžti, kad vieną doktriną pakeisti kita ne taip paprasta, be to, tam reikia ir laiko, ypač turint omenyje tai, kad iš tautos ilgą laiką prievarta buvo atimtas valstybingumas. Baltarusijai tapus nepriklausoma respublika, neįvyko ryškių nei teisininkų, nei valdininkų korpuso pokyčių. Naujos pažiūros buvo perimamos lėtai ir dažnai prieštaringai. Kita vertus, tai padėjo išvengti ryškių socialinių sukrėtimų.

Taip pat būtina atsižvelgti ir į nacionalinio mentaliteto ypatumus, dėl kurių teisė paprastai suprantama ne kaip teisingumo pagrindas, bet kaip valstybinės prievartos priemonė. Mano nuomone, norint sukurti teisinę sistemą, kuri būtų paremta žmogaus teisių koncepcija bei siekiu kurti teisinę valstybę, pirmiausia būtina pradėti nuo visuomenės teisinės sąmonės pokyčių. Visuomenei turėtų būti suteikta galimybė įsitikinti, kad teisė yra reali žmonių interesų apsaugos priemonė. Ir kol žmogaus teisių koncepcija nepasieks daugumos žmonių sąmonės, nebus suprasta kaip realus jų siekių įgyvendinimo būdas, kol į ją bus žvelgiama kaip į tam tikrą filosofinę doktriną, tol teisinėje sistemoje vyraus prieštaravimai, bus skelbiama (deklaruojama) ištikimybė tos koncepcijos principams ir kartu tie principai bus nuolat pažeidžiami praktikoje.

Mano nuomone, į išdėstytas koncepcijas reikėtų pažvelgti kaip į vieną iš būdų pakoreguoti pozityviosios teisės turinį, nemenkinant ir nešalinant nacionalinių, religinių ir kitokių teisės turinio vertinimo būdų. Neatsakingas bandymas suteikti žmogaus teisių koncepcijai „absoliučios vertybės“ statusą gali pasirodyti pavojingas tiek valstybei, tiek ir pačiai koncepcijai, kurios įgyvendinimą pageidautina organizuoti atsižvelgiant į nacionalinės valstybės ypatumus.

Išvados

1. Šiuolaikinės demokratinės valstybės raida siejama su žmogaus teisių ir teisinės valstybės koncepcijos įgyvendinimu visose valstybinio, visuomeninio gyvenimo srityse.

2. Ši koncepcija sudaro šiuolaikinės teisinės doktrinos, mokslinių žinių apie valstybę ir teisę esmę, nuo jos priklauso visos pozityviosios teisės vertybinė orientacija. Atėjusi pakeisti teisinio pozityvizmo, ji lemia pagrindines teisinės reformos, vykdomos Baltarusijos Respublikoje, kryptis:

- keičia teismų ir prokuratūros kompetenciją ir struktūrą (įsteigtas Konstitucinis Teismas);
- orientuoja kurti pilietinę visuomenę, pagrįstą piliečių socialiniu aktyvumu, visų nuosavybės formų lygiateisiškumu, verslo laisve, nuosavybės teisės neliečiamumu;

–vertybiškai perorientuoja žmonių teisinę sąmonę (teisinio švietimo ir auklėjimo sistemos reforma) nuo valstybės primato prie individo primato.

3. Teisinės valstybės kūryba pirmiausia siejama su teisinės sąmonės pokyčiais, su piliečių įsitikinimu, kad teisė yra reali jų teisių apsaugos priemonė. Politinės valdžios organizacija pašaukta būti tokia, kad pajėgtų palaikyti ir užtikrinti tokį įsitikinimą.

□ □ □

LITERATŪRA

1. **О Концепции** судебной–правовой реформы: Постановление Верховного Совета РБ от 23 апреля 1992 года № 1611. Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. 1992. № 16.
2. **О прокуратуре** Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь от 29 января 1993 года, № 2139. Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. 1993. № 10.
3. **О судеустройстве** и статусе судей в Республике Беларусь: Закон Республики Беларусь от 13 января 1995 года, № 3514. Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. 1995. № 11.
4. **О Президенте** Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь от 21 февраля 1995 года, № 3602. Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. 1995. № 17.
5. **Ведомости** Нацыянальнага Сходу Рэспублікі Беларусь. 1997. № 24.
6. **О конституционном** Суде Республики Беларусь: Закон Республики Беларусь от 30 марта 1994 года, № 2914. Ведомости Верховного Совета Республики Беларусь. 1994. № 15.
7. **Ведомости** Нацыянальнага Сходу Рэспублікі Беларусь. 1997. № 25–26.
8. **Об упорядочении** государственной регистрации и ликвидации (прекращения деятельности) субъектов хозяйствования: Декрет Президента Республики Беларусь от 16 марта 1999 года, № 11. Национальный реестр правовых актов Республики Беларусь. 1999. № 23.

□ □ □

The Concept of Human Rights and the Constitutional State in the legal System of the Republic of Belarus

S. A. Kalinin

The University of Belarus, The Faculty of Law, Minsk

SUMMARY

The article discusses the concept of human and the constitutional state as the notion of the modern legal theory as well as the problems that arise in the jurisprudence of Belarus when it includes this concept into the country's legal system. Having changed the legal positivism, which had formerly been the predominant notion in the Belarus' legal system, the concept of human rights and the constitutional state determines the current directions of the reform in the country's legal system as much as this reform is oriented towards the realization of this concept in the republic of Belarus. In order to reform the country's constitutional system, the Constitutional Court and the President's institution have been established. There have also been made respective alterations in the activity and competence of other state institutions and measures are being taken to create the economic fundamentals of the constitutional state and civil society based on the diversity and equality of property forms, the freedom of enterprise and the inviolability of property. The reform of legal education and development is also underway.

The adequately oriented reform of the legal mentality is considered to be the primary condition for the creation of the constitutional state, which is the universal notion of the legal supremacy as the effective means of the protection of human rights.

